
Ιωάννης Σίσιου
(Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς)

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΖΕΥΓΟΣΤΑΣΙΟΥ

Η διακόσμηση του τρούλου στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι έγινε με βάση την παλαιότερη παράδοση του ανατολικού ορθόδοξου κόσμου και τους σύγχρονους προβληματισμούς για τον καταρτισμό των θεμάτων στον συγκεκριμένο χώρο¹. Η συνήθεια της απεικόνισης των τεσσάρων Ευαγγελιστών στα σφαιρικά τρίγωνα τα οποία ενώνουν την τετράγωνη γήινη βάση της εκκλησίας με το κυκλικό τύμπανο του τρούλου στην κορυφή του οποίου κυριαρχεί ο Χριστός Παντοκράτωρ, είναι γνωστή ήδη από τον 10^ο και τον 11^ο αιώνα². Από τους τέσσερις συγγραφείς των ευαγγελίων που ήταν συγχρόνως και αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων που κατέγραψαν, στο ναό της Παναγίας σώζονται οι τρεις ο Ματθαίος, ο Μάρκος και ο Λουκάς³. Στο νοτιοανατολικό σφαιρικό τρίγωνο, όπου εικονιζόταν ο Ιωάννης η ζωγραφική επιφάνεια έχει σχεδόν καταστραφεί.

Όπως στα περισσότερα παλαιότερα μνημεία έτσι κι εδώ παρατηρούμε ότι ίσχυσε ο καθιερωμένος κανόνας για την τοποθέτηση του Ματθαίου και του Ιωάννη στην ανατολική πλευρά και του Λουκά και του Μάρκου στη δυτική. Με γνώμονα την ακριβή θέση που καταλαμβάνει η τετράδα, ο Ματθαίος το βορειοανατολικό τρίγωνο, ο Ιωάννης το νοτιοανατολικό, ο Μάρκος το νοτιοδυτικό και ο Λουκάς το βορειοδυτικό, το ζωγραφικό σύνολο κατατάσσεται σε μια ομάδα μνημείων, όπως το Arilje, η μονή Soročani, το Staro Nagoričino, η Βασιλική εκκλησία της Studenica, ο Άγιος Δημήτριος του Peć, το Kalenik και

---

¹ Για τα προγράμματα των τρούλων από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα έως το 1204, βλ. Ν. Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα*, Αθήνα 1990. Για την διακόσμηση των τρούλων την περίοδο των Παλαιολόγων στα Βαλκάνια και την Κύπρο, βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001.

² M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, t. II, no XXIV, Recklinghausen 1967, 251-252, C. Jolivet-Levy, *Les eglises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 137-138, Β. Η. Лазарев, *Μοσαϊκι Κοφίου Κιεβέσκοϋ*, Μόσκβα 1960, 85-88, D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, I-II, Athens 1985, 49-51, 130-131.

³ Για τον χρόνο δράσης των Ευαγγελιστών, βλ. Α. Μ. Friend, *The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts*, Art Studies 5, Cambridge, Mass. 1927, 120.

Σχ. 1 Κείμενα ειληταρίων προφητών

Σχ. 1 Текстови на свицима пророка

η Resava⁴. Στην Παναγία Ζευγοστασίου όλοι τους στρέφονται προς την ίδια κατεύθυνση που εξελίσσεται και το υπόλοιπο πρόγραμμα, την φορά δηλαδή των δεικτών του ρολογιού⁵. Δίπλα στα κεφάλια των ευαγγελιστών, μπροστά τους (Λουκάς) ή πίσω τους (Ματθαίος, Μάρκος), εμφανίζονται οι φτερωτές προσωποποιήσεις της Σοφίας του Θεού⁶, οι οποίες προς άρση κάθε αμφιβολίας συνοδεύονται από τις σχετικές επιγραφές και με τις κινήσεις του σώματος και των χεριών τους μεταφέρουν νοήματα και συμβολισμούς που εκπορεύονται από τον ουρανό⁷. Διαφορετικές είναι οι στάσεις και οι χειρονομίες των τριών σωζόμενων νέων γυναικείων μορφών που έχουν φορέματα αμάνικα και δανείζονται φτερά αγγέλων, ενώ στη θέση φωτοστέφανου φέρουν μια διπλή τετράγωνη δόξα με καμπυλωμένες πλευρές, παρόμοια με αυτή που υπάρχει στη σύνθεση του ευαγγελιστή Ματθαίου στο ευαγγέλιο του Ράντοσλαβ⁸ (1428-1429).

Οι δύο προσωποποιήσεις της Σοφίας του Θεού που συνοδεύουν τον Ματθαίο και τον Λουκά στη βόρεια πλευρά ίπτανται προς αντίθετη μεταξύ τους κατεύθυνση και η πρώτη προσεγγίζει τον ευαγγελιστή από πίσω ακουμπώντας με το αριστερό χέρι στον ώμο του, ενώ η δεύτερη από μπροστά αναλαμβάνοντας ενεργότερο ρόλο στη συγγραφή με παρόμοια κίνηση μ αυτή της γυναικεί-

⁴ Για όλα τα σχετικά παραδείγματα και τους ενδεχόμενους συνδυασμούς, βλ. Д. Војводић, *Јужно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 53-54, όπου αναφέρεται και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵ Δεν ισχύει το ίδιο στον Άγιο Γεώργιο της Ομορφοκκλησιάς, όπου οι Ευαγγελιστές χωρίζονται σε αντωπά ζεύγη, ο Μάρκος και ο Ιωάννης ανατολικά και ο Ματθαίος και ο Λουκάς δυτικά. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Σ. Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, Βελιγράδι 2008, 14-15.

⁶ Δ. Πάλλας, *Ο Χριστός ως η Θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας θεολογικής έννοιας*, ΔΧΑΕ 15 (1989-1990), περίοδος Δ', Αθήνα 1991, 119-144. Στην μελέτη αυτή αναδεικνύεται η συνέχεια της εικονογραφικής αναπαράστασης της έννοιας από τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια έως τα υστεροβυζαντινά και εξάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια διαρκή ορατή συνθήκη που σηματοδοτεί τόσο την Παλαιά όσο και την Καινή Διαθήκη.

⁷ В. Borg, *Der Logos des Mythos. Allegorien und Personifikationen in der fruhen griechischen kunst*, Muenchen 2002, 49.

⁸ Б. Вранешевић, *Пример персонификација божанске премудрости у Радослављевој јеванђељу*, Ниш и Византија IX, Ниш 2011, 377-387. Το ευαγγέλιο του Ράντοσλαβ (όνομα του ζωγράφου) βρέθηκε στη μονή του Αγίου Παύλου από τον Πορφύριο Ουσπένσι.

Σχ. 2 Τμήμα επιγραφής - χρονολογία

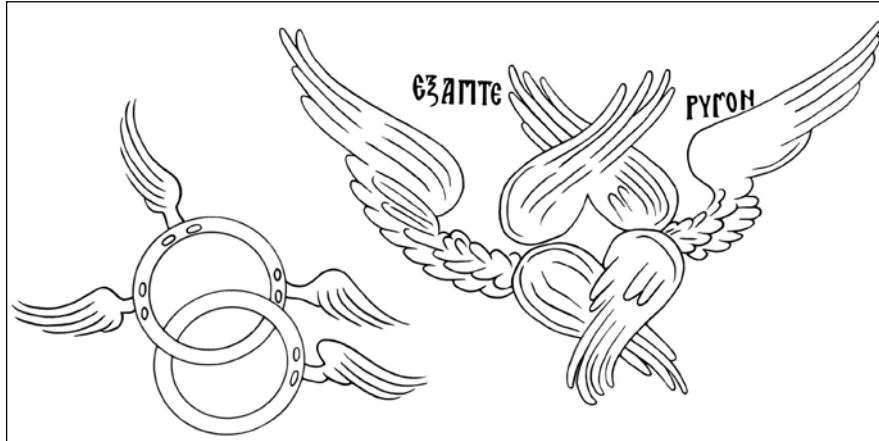
Сл. 2 Време настанка живописа

ας αλληγορίας προς τον Μάρκο στον πορφυρό κώδικα του Ροσσάνο (6^{ος} αι.)⁹. Τα πόδια τους αιωρούνται στην επιφάνεια μεταξύ των δύο σφαιρικών τριγώνων, εκεί όπου διακρίνονται ίχνη της πηγής από την οποία αντλούν νοήματα. Όλες οι ενδείξεις για την ταυτοποίηση της παράστασης μας οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται για το χέρι του Θεού, το οποίο περικλείεται μέσα σε διπλή ρομβοειδή δόξα¹⁰. Η σκέψη ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την παρατήρηση της παράστασης στην ακριβώς απέναντι επιφάνεια μεταξύ των νότιων σφαιρικών τριγώνων, όπου εικονίζεται ένα κρεμασμένο ύφασμα με την επιγραφή Ο ΛΟΓΟΣ. Από τον Λόγο αντλεί νόημα η όρθια προσωποποιημένη Σοφία που συνοδεύει τον ευαγγελιστή Μάρκο μέσα από ένα σχήμα που στηρίζεται σε παλαιοδιαθηκικά κείμενα (Παροιμία Σολομώντος 9:1, Σοφία Σολομώντος 1, 6), στα οποία περιγράφονται οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά της και υποδηλώνεται η αποκάλυψη του προσώπου του Υιού του Θεού¹¹. Ο Υιός ως άσαρκος Λόγος παρουσιάζεται συγχρόνως και ως η Σοφία του Θεού με ανθρώπινη μορφή, που μπορεί να ερμηνευθεί ως προεικόνιση της έλευσης του Χριστού. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την υιοθέτηση της αλληγορίας ως ερμηνευτικής μεθόδου, που υποστηρίζει με σθένος η σχολή της Αλεξάνδρειας και ο Ωριγένης, του οποίου βασική μέριμνα στάθηκε η ανάδειξη του κρυφού νοήματος των κειμένων της Αγίας Γραφής. Στα σχόλια που κάνει (εις το κατα Ιωάννην 2.4.40) ο Ωριγένης

⁹ Codex Rasanensis f. 121r, Museo dell'Arcivescovado, βλ. J. Lowden, *The beginning of Biblical illustration*, Imaging the Early Medieval Bible, ed. J. Williams, University Park 1999, 34-37. Τόπος καταγωγής του κώδικα θεωρείται ότι είναι η Καισάρεια. Στην προσωποποίηση της Σοφίας του ευαγγελιστή Λουκά γύρω από την διπλή δόξα εμφανίζεται ένα ανεμιζόμενο πέπλο παρόμοιο με αυτό της προσωποποίησης της νύχτας στον παρισινό κώδικα gr. 139 φ. 435β (Bibliothèque Nationale). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995, 51.

¹⁰ Αυτή η εικονογραφική λύση υπάρχει στον τρούλο του Καλενιή, βλ. Б. Живковић, *Каленић*, Београд 1982, 6-7, Д. Симић-Лазар, *Каленић*, Крагујевац 2000, 105. Στην Велућа διακρίνεται κτήριο από το οποίο βγαίνουν δύο άγγελοι, στην Ρаваница και στην Ресава ουράνιο τμήμα με το χέρι του Θεού και στην Јошаница προτομές αγγέλων σε μετάλλια. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Б. Цветковић, И. Стевовић, Ј. Ердељан, *Манастир Јошаница*, Београд 2008, 54-57, Б.Тодић, *Манастир Ресава*, Београд 1995, 55, 78, М. Беловић, *Раваница*, Београд 1999, 92.

¹¹ Από την άποψη αυτή παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και η ερμηνεία του Ωριγένη, «λέγεται δε και σοφία ο του θεου υιός, αρχή δόων του θεου κτισθείσα κατά την των Παροιμιών γραφήν, ότι ή του θεου σοφία, προς τον ου έστι σοφία υπάρχουσα, ουδεμίαν σχέσηιν προς έτερον τινα είχεν, άλλ' ευδοκία θεου γενομενος τα κτίσματα υπάρχει ήβουλήθη. ήθέλησεν ουν αναλαβειν αυτη ή σοφία σχέσηιν δημιουργικην προς τα εσόμενα και τουτο έστι το δηλούμενον δια του εκτίσθαι αυτην αρχην δόων του θεου, καθ' ως δόους διαπορεύεται ουσιων διακοσμων προνοούμενος, ευεργετων, χαριζόμενος εν ταυτη τη σοφία κτισθειση. αρχην ουν είναι τον λόγον φασιν ουχ έτερον οντα αυτης κατ' ουσίαν άλλ' επινοία και σχέσει, 'ιν' ή ή αυτη υπαρξις ήν νυν καλοϋσιν κατ' ουσίαν αι γραφαί. ή μεν ωκείωται τω θεω σοφία, ή δε νένευκεν, 'ιν' ούτως είπω, προς τα δημιουργήματα ο δημιουργικός λόγος. ουκ ένταϋθα δε μόνον ο του θεου υιός λόγος εΐρηται· έστι δε παραθέσθαι ρητά ουκ εκ της καινης μόνον αλλά και εκ της παλαιας·

Σχ. 3 Επαπτέρυγον, τροχοί

Сл. 3 Шестокрили и летечи точкови

φροντίζει να διατυπώσει την αντίληψη για την θεϊκή ενότητα των δύο αλληγοριών, «Εἰ δὲ ἀλήθεια μία, δῆλον ὅτι καὶ ἡ κατασκευὴ αὐτῆς καὶ ἡ ἀπόδειξις σοφία τυγχάνουσα μία εὐλόγως ἂν νοοῖτο, πάσης τῆς νομιζομένης σοφίας οὐ κρατούσης τῆς ἀληθείας οὐδὲ σοφίας ἂν ὑγιῶς χρηματιζούσης. Εἰ δ' ἀλήθεια μία καὶ σοφία μία, καὶ λόγος ὁ ἀπαγγέλλων τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν σοφίαν ἀπλῶν καὶ φανερῶν εἰς τοὺς χωρητικούς εἰς ἂν τυγχάνοι», και με τον τρόπο αυτό πιστοποιεί την άσκηση επιρροής των γνωστικών στην διαμόρφωση της σχετικής εικονογραφίας στην ανατολή.

Ο Ματθαίος ξεδιπλώνει ειλητάριο, το οποίο έχει ήδη λάβει στα χέρια του από την Σοφία και στο οποίο αναγράφεται το κείμενο ΒΙΒΛΟΣ ΓΕΝΝΕΣΕΩΣ ΙΥ ΧΥ, ενώ μπροστά του στο αναλόγιο στέκεται ανοιχτό το ευαγγέλιο του, στο οποίο ως συνέχεια στην προηγούμενη φράση προστίθεται και η λέξη ΥΙΟΥ. Παραπάνω από κατατοπιστική θεωρούμε ότι είναι η επεξήγηση του Ωριγένη πάνω στο συγκεκριμένο εδάφιο του ευαγγελίου του Ματθαίου, (εις κατά Ματθαίον Α', 19) «Τίς οὖν ἡ διαφορὰ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς γενέσεως; καὶ ὡς ἀμφοτέρα ἐπὶ Χριστοῦ λαμβάνεται; Ὡσπερ ὁ λόγος οὗτος ὁ προφορικὸς κατὰ τὴν οἰκείαν φύσιν ἀναφῆς ἐστὶ καὶ ἀόρατος· ὅταν δὲ ἐν βιβλίῳ γραφῆ, καὶ οἶονεὶ σωματωθῆ, τότε καὶ ὁράται καὶ ψηλαφᾶται· οὕτως καὶ ὁ ἄσαρκος τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ ἀσώματος, οὔτε ὁρώμενος, οὔτε γραφόμενος κατὰ τὴν θεότητα, ἐπειδὴ ἐσαρκώθη, καὶ ὁράται καὶ γράφεται. Διὰ τοῦτο, ὡς σαρκωθέντος, καὶ βιβλὸς ἐστὶ τῆς αὐτοῦ γενέσεως». Ἔτσι αποκαλύπτεται εννοιολογικά ο διττός χαρακτήρας της προσωποποιημένης Σοφίας, τον οποίο είχε την ευκαιρία ν αναλύσει περισσότερο ο Ωριγένης στις εξηγήσεις που ἔδωσε πάνω στις Παροιμίες του Σολομώντος, «Χριστὸς γὰρ Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία. Τοῦτο δὲ οὐκ ἀπὸ σαρκὸς καὶ αἵματος, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ Πατὴρ ἀποκαλύπτεται. Γινώσκει δὲ σοφίαν, καὶ ὁ τὴν ἐπιστήμην εἰδὼς τῶν θείων, νομικῶν καὶ προφητικῶν, εὐαγγελικῶν τε καὶ ἀποστολικῶν λογίων».

Γι' αυτές τις μορφές διατυπώθηκαν αντικρουόμενες απόψεις και αποτέλεσαν αντικείμενο προβληματισμού στην προσπάθεια εξήγησης του φαινομέ-

νου εμφάνισης τους στα σερβικά ιδρύματα της εποχής του κράλη Μιλούτιν¹² και των δυναστειών Λαζάρεβιτς – Μπράνκοβιτς¹³, καθώς και στα διακοσμημένα τετραευαγγέλια¹⁴, όπου αναγνωρίστηκαν ως οι αρχαίες Μούσες, που ήταν η πηγή έμπνευσης του κάθε συγγραφέα και ποιητή¹⁵. Η αναζήτηση σύνδεσης με την ελληνιστική εποχή θεωρούμε ότι είναι αναπόφευκτη, από την στιγμή που γνωρίζουμε τον τρόπο πρόσληψης της φιλοσοφικής σκέψης του Πλάτωνα από τους γνωστικούς, όπως ο Ιουστίνος, ο Κλήμης Αλεξανδρείας και ο Ωριγένης. Η διεύθυνση του «*σπερματικού λόγου*» του Θεού του Σωκράτη, του θεωρούμενου χριστιανού πριν από τον Χριστό, στην ελληνιστική φιλοσοφία είναι προφανής και φαίνεται ότι συνέβαλε και στην απόδοση του εικονογραφικού τύπου της γυναικείας αλληγορίας σε τοιχογραφία κατακόμβης της Αλεξάνδρειας ήδη από τον 6^ο -8^ο αιώνα¹⁶.

Στην ανατολική και δυτική πλευρά των επιφανειών ανάμεσα στα σφαιρικά τρίγωνα τοποθετήθηκαν, όπως συνηθιζόταν πλέον στους υστεροβυζαντινούς ναούς, οι αχειροποίητες εικόνες του Χριστού το *Άγιον Μανδήλιον* και το *Άγιον Κεράμιον*¹⁷, για να συμπληρωθεί η τετράδα των παραστάσεων στη συγκεκρι-

¹² Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевшика*, Београд 1988, 70-71, Б. Тодић, *Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичној цркви и припрати у Пећу*, Архиепископ Данило и његово доба, Београд 1991, 366; В.Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка Патријархија*, Београд 1990, 146; G. Millet-Frolow, *La peinture du moyen age en Yougoslavie. Serbie, Macedoine, Montenegro*, III Paris 1962, pl. 123/5-6. Στον ελληνικό χώρο στο μοναδικό ναό που εμφανίζονται οι προσωποποιήσεις της σοφίας είναι η Παναγία Γαβαλιώτισσα στην Έδεσσα, βλ. σχ. Ε.Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 124, εικ. 67-68; Θ. Παπαζώτος, *Πάρι για το ναό της Παναγίας Γαβαλιώτισσας στην Έδεσσα*, Μακεδονικά αποσημειώματα, ΕΙΕ-ΠΕ, Αθήνα 2016, 91-100.

¹³ Ј. Проловић, *Сликани програм купола и поткуполних простора у цркви мамастира Ресаве*, Зограф 32 (2008) 131-149; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, Београд 2016, 234-235, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία για το θέμα.

¹⁴ Για την εικονογράφηση του θέματος στα σερβικά χειρόγραφα, όπως το Κуманичко четворојеванђеље (πρώτο μισό 14^{ου} αιώνα) και το τετραευαγγέλιο του πατριάρχη Σάββα (1354-1375), βλ. Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 40-44, 100-101, 123-124. Για την περιγραφή των βυζαντινών χειρογράφων, βλ. W. Loerke, *Incipits and Author Portraits in Greek Gospel Books: some Observations*, στο: Byzantine East, Latin West, 377-381.

¹⁵ С. Радојчић, *Текстови и фреске*, Нови Сад 1965, 9-22, όπου η Μούσα που εμπνέει αναζητήθηκε στον διάλογο μεταξύ του Φαίδρου και του Σωκράτη. Στο συγκεκριμένο έργο του Πλάτωνα ο λόγος εξελίσσεται σε κινητήρια δύναμη που ωθεί την ψυχή να ανέλθει προς τη γνώση και την αλήθεια. Στην γνωστική αυτή ανάβαση οι Μούσες εμπνέουν τον σοκρατικό λόγο και βοηθούν στη διαλογική συζήτηση που ακολουθεί και αφορά στην τέχνη του λόγου. Αυτές επικαλείται ο Σωκράτης προκειμένου να εκφωνήσει τον λόγο με το απαιτούμενο ποιητικό ύφος και να κερδίσει έτσι τον «μουσικό άνδρα». Έτσι οι Μούσες στον Φαίδρο μέσω της ποιητικής μανίας γίνονται η πηγή έμπνευσης για κάθε καλλιτεχνική και πνευματική δημιουργία.

¹⁶ Πάλλας, *Σοφία*, 128.

¹⁷ Για το Μανδήλιον και το Κεράμιον, βλ. Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλος*, 180-186, St. Papadaki-Oekland, *Το Άγιο Μανδύλιο ως το νέο σύμβολο σε ένα αρχαίο εικονογραφικό σχήμα*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' том. ΙΔ', (1989) 283-294, А. Лидов, *Мандилион и Керамион как образ-архетип сакралного пространства*, στο: Eastern Christian Relics, ed. A. Lidov, Moscow 2003, 249-267; М. Марковић, *Програм живописа у куполи*, στο: Зидно Слика-

Σχ. 4 Η του Θεού
ΣοφίαСл. 4 Божија
премудростΣχ. 5 Προφήτης
ΣολομώνСл. 5 Пророк
Соломон

μένη ζώνη¹⁸προβάλλοντας έναν ιδιότυπο συμβολισμό που αφορά στον αριθμό τέσσερα, που παραπέμπει στα σημεία του ορίζοντα και τη διδασκαλία των αποστόλων. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι τετράγωνη είναι και η Ουράνια πόλη που περιγράφει ο Ιωάννης στην Αποκάλυψη, «και ἡ πόλις τετράγωνος κείται, και τὸ μήκος αὐτῆς ἴσον και τὸ πλάτος» (Αποκ. Κα', 16).

Πιο πάνω, οι προφῆτες εικονίζονται στο τύμπανο του τρούλου ανά δύο, στραμμένοι ελαφρά προς το κέντρο, να κρατούν τα ανοικτά τους ειλητάρια κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να φαίνονται ότι συνομιλούν μεταξύ τους¹⁹. Ο τρόπος απεικόνισης των προφητών εξαρτήθηκε από την αρχιτεκτονική του διάταξη. Το τύμπανο στην Παναγία έχει τέσσερα παράθυρα μεταξύ των οποίων σχηματίζονται ίσες και κανονικές επιφάνειες, που φιλοξενούν τις μορφές τεσσάρων ζευγών προφητών. Η επιλογή των ζευγών ξεκινώντας από το ανατολικό παράθυρο και πηγαινόντας προς το δυτικό, γίνεται ως εξής: Δανιήλ-Μωϋσής, Ηλίας-Ελισαίος, Δαβίδ-Σολομών και Ησαΐας-Ιερεμίας. Στα σημαντικότερα ζεύγη που φαίνεται να σχηματίζονται με τη σχέση γειτονίας ανήκουν ο Δαβίδ

ство Манастира Дечана, Београд 1995, 104.

¹⁸ М. Марковић, *Свети Никита код Скопља*, Београд 2015, 115-117, όπου αναφέρονται όλα τα παραδείγματα σχηματισμού τετράδας παραστάσεων ανάμεσα στα σφαιρικά τρίγωνα και διατυπώνεται η άποψη για προγραμματική προετοιμασία αυτών των λύσεων και σε ορισμένες περιπτώσεις και προφυλακτικός ο χαρακτήρας τους. Το παράδειγμα που πλησιάζει αρκετά στην εικονογραφία της Παναγίας Ζευγοστασίου, είναι από την Οδηγήτρια στο Πεћ, (*Пећка Патрjаршија*, *εικ. 85 και 117*) με το Χερουβίμ που τείνει τα ειλητά προς την Σοφία του Θεού.

¹⁹ Љ. Поповић, *Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећу*, στο: Архиепископ Данило и његово доба, Београд 1990, 443-469; Љ. Поповић, *Compositional and theological concepts in four prophet cycles in churches selected from the period of King Milutin (1282-1321)*, *Cyriilomethodianum*, VIII-IX (1984-1985), 283-317, *Паламасτοράκης, Ο διάκοσμος*, 166-248, *Војводић, Архиве*, 26-48.

με τον Σολομώντα, ο Ηλίας με τον μαθητή του Ελισαίο και ο Ησαΐας με τον Ιερεμία. Το μοναδικό ζεύγος που είναι σπάνιο στην συναπαικόνιση είναι αυτό του Δανιήλ με τον Μωϋσή. Το κείμενο του Δανιήλ στο ειλητάριο αποτελεί τμήμα του οράματος του, που συμβολίζει την ενσάρκωση του Χριστού και την άχρονη διάσταση του, (Δανιήλ 7: 9), «*ἐγὼ Δανιήλ, ἐθεώρουν ἕως ὅτου οἱ θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο*». Με το ίδιο χωρίο εικονίζεται στην Οδηγήτρια του Πεή²⁰, στο Лесново²¹, στον Τίμιο Σταυρό στο Πελέντρι²², στο Марков манастир²³, στην Curtea de Arges και στην Pecava²⁴. Παριστάνεται ως νέος, αγένειος με χλαμύδα και χιτώνα και το χαρακτηριστικό καπέλο της Φρυγίας. Δίπλα του ο Μωϋσής παρυσιάζεται με τα χαρακτηριστικά του ώριμου άνδρα με μικρό γένι και αρχιερατική ενδυμασία να κρατάει την στάμνο στην οποία συνέλεξαν το μάννα του ουρανού²⁵. Η στάμνος θεωρείται προεικόνιση της Θεοτόκου²⁶. Το χωρίο που περιέχεται στο ειλητάριο του προέρχεται από την Έξοδο, (Εξ. λγ':12) «*Καὶ εἶπε Μωυσῆς πρὸς Κύριον· ἰδοὺ σύ μοι λέγεις· ἀνάγαγε τὸν λαὸν τοῦτον*». Στα δεξιά του ανατολικού παραθύρου που βρίσκεται ακριβώς πάνω από το Μανδήλιο, ακολουθεί το δεύτερο ζεύγος που είναι ο Ηλίας και ο Ελισαίος. Το κείμενο στο ειλητάριο του Ηλία, που συναντάται και στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο²⁷ (Βασιλειών γ', 18:36) «*καὶ ἀνεβόησεν Ἴλιου εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶπε*», αναφέρεται στον προ αίωνων Θεό και απαγγέλλεται στην εορτή των Θεοφανείων. Ο Ηλίας υπήρξε ο προστάτης και προφήτης των βασιλείων του Ισραήλ. Η λατρεία του αναπτύχθηκε στην περίοδο της βασιλείας του Βασιλείου Α' Μακεδόνα, διότι σύμφωνα με την παράδοση εμφανίστηκε σε όνειρο της μητέρας του και της προανήγγειλε την άνοδο του γιού της στον θρόνο²⁸. Για τον λόγο αυτό η Νέα Εκκλησία²⁹, που χτίζεται από τον Βασίλειο Α' Μακεδόνα, αφιερώνεται μεταξύ άλλων και στον προφήτη Ηλία. Δίπλα στον Ηλία με το συνηθισμένο κείμενο του διαλόγου μεταξύ τους εικονίζεται ο Ελισαίος (Βασιλειών δ', 2:2), «*καὶ εἶπεν Ἴλιου πρὸς Ἐλισαί· κάθου δὴ ἐνταῦθα, ὅτι Κύριος ἀπέσταλκέ με ἕως Βαιθήλ· καὶ εἶπεν Ἐλισαί· ζῆ Κύριος καὶ ζῆ ἡ ψυχὴ σου, εἰ ἐγκαταλείψω σε*». Με το ίδιο κείμενο ο Ηλίας εικονίζεται στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά³⁰. Οι δύο προφῆτες Ηλίας και Ελισαίος

²⁰ Поповић, *Фигуре пророка*, 458.

²¹ С. Габелић, *Манастир Лесново, историја и сликарство*, Београд 2008, 58.

²² Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 217, εικ. 61α.

²³ Ο.π. εικ. 122α.

²⁴ Б. Тодић, *Ресава*, Београд 1995, 53.

²⁵ Ντ. Μουρίκη, *Αι βιβλικαί προεικονίσεις της Θεοτόκου εις τον τρούλλο της Περιβλέπτου του Μυστρά*, ΑΔ 25, 1970, 217-225.

²⁶ Τ. Παπαμαστοράκης, *Η ένταξη των προεικονίσεων της Θεοτόκου και της Ύψωσης του Σταυρού σε ένα ιδιότυπο εικονογραφικό κύκλο στον Άγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης*, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ', (1987-1988), 318.

²⁷ Μ. Ασπρά-Βαρβαδάκη, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής*, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Η', 1976, 199-227.

²⁸ Β. Ν. Βλυσίδου, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α'*, Ιστορικές μονογραφίες 8, Αθήνα 1991, 164-165.

²⁹ Ρ. Magdalino, *Observations on the Nea Ekklesia of Basil I*, JÖB 37, 1987, 193-194.

³⁰ Α. -J. Στυλιανού, *Άγιος Νικόλαος της Στέγης παρά την Κακοπετριά*, ΚυπρΣπουδ 10, 1946, 164.

ήταν συνδεδεμένοι στενά, αφού ο δεύτερος υπήρξε μαθητής του πρώτου. Οι επιγραφές στα ειλητάρια τους έχουν στόχο να υπογραμμίσουν την παντοδυναμία του Παντοκράτορα. Τα χωρία που αναγράφονται στα ειλητάρια των προφητών αυτών προέρχονται από περικοπές που διαβάζονται είτε την ημέρα των Θεοφανείων, είτε στην εορτή τους στις 20 Ιουλίου. Στο νότιο παράθυρο πάνω από τον ευαγγελιστή Μάρκο παριστάνεται το τρίτο ζεύγος προφητών που είναι από τα μεγαλύτερα και το πιο συνηθισμένο, ο Ιερεμίας και ο Ησαΐας. Στο ειλητάριο του Ησαΐα αναγράφεται κείμενο το οποίο προέρχεται από το προφητικό βιβλίο του Βαρούχ μαθητή του Ιερεμιά, (Βαρούχ 3:36), «οὗτος ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὐ λογισθήσεται ἕτερος πρὸς αὐτόν». Το χωρίο απαγγέλλεται στην ακολουθία των Μεγάλων Ωρών μαζί με το αντίστοιχο του Ησαΐα που λόγω αντιστροφής αναγράφεται στο ειλητάριο του Ιερεμιά (Ησαΐας 9:6), «ὅτι παιδίον ἐγενήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὄμου αὐτοῦ, καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλής ἀγγελός». Ερμηνεύεται ως προεικόνιση της ενσάρκωσης και απαγγέλλεται στην εορτή των Χριστουγέννων. Οι δύο αυτοί προφῆτες, που ανήκουν στην ομάδα των τεσσάρων μεγάλων προφητών εικονίζονταν ήδη από τον 9^ο αιώνα σε μεγαλύτερη κλίμακα από τους υπόλοιπους στο νότιο και βόρειο τύμπανο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, ως ἄγγελοι του ενσάρκωμένου Λόγου και της μοναδικότητάς του³¹. Η μετακίνηση του ζεύγους και η τοποθέτηση του στο δυτικό τμήμα του τυμπάνου του τρούλου ακολουθεί μια διαφορετική λογική, η οποία τείνει να συμπεριλάβει και το επόμενο ζεύγος που είναι ο Δαβίδ και ο Σολομών στην βόρεια πλευρά πάνω από τον ευαγγελιστή Λουκά. Στο ειλητάριο του Δαβίδ³² αναγράφεται χωρίο από τους ψαλμούς, (ψαλμ.103: 24) «ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε· πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας», ενώ το κείμενο στο ειλητάριο του Σολομώντος προέρχεται από τις Παροιμίες, (Παροιμία Σολομώντος 9:1), «Ἡ σοφία ὠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον καὶ ὑπῆρξε στήλων ἐπίτα» και συναντάται στην Περίβλεπτο Αχρίδας, στην Ολυμπιώτισσα³³, στο Πεή³⁴, στο Марков Манастир, και στην Раваница³⁵. Το συμβολικό του περιεχόμενο αναφέρεται στον ενσάρκωμένο Λόγο και την Αγία Τριάδα, ενώ εμφανίζει την Θεοτόκο ως ναό και οίκο της Θείας Σοφίας και απαγγέλλεται στον Εσπερινό των εορτών της Γέννησης της, του Ευαγγελισμού και της Κοίμησης. Το συγκεκριμένο βιβλικό δίδυμο εικονίζεται μαζί σε μία από τις κύριες παραστάσεις του Δωδεκαόρτου, την Ανάσταση, τονίζοντας με τον τρόπο αυτό την προτεραιότητα των αυτοκρατόρων ως προς τη σωτηρία τους κατά τη Δευτέρα Παρουσία³⁶. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι τόσο ο Δαβίδ όσο και ο Σολομών υπήρξαν τα κατεξοχήν πρότυπα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων³⁷.

³¹ C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St.Sophia at Istanbul*, Washington D.C. 1978, 78-86.

³² Για τα κείμενα που φέρει ο Δαβίδ, βλ. Поповић, *Фигуре пророка*, 410.

³³ E. Konstantinides, *The Wall Paintings of thw Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, I-II, Athens 1992, 99, Παπαμαστοράκης

³⁴ A. Гавриловић, *Идејни смисао текстова на свицима пророка у тамбуру Богородичине цркве у Пећкој Патријаршији*, Патримониум 9, Скопје 2011, 106.

³⁵ Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, 239.

³⁶ A. D. Kartsonis, *Anastasis, The Making of an Image*, Princeton 1986, 186.

³⁷ C. Jolivet-Levy, *L'image du pouvoir dans l'art byzantin a l'epoque de la dynastie*

Οι αλλαγές στις τοποθετήσεις των προφητών στο τύμπανο και οι συμβολισμοί που εκπέμπουν τα χωρία των ειληταρίων φανερώνουν μια διαφορετική προσέγγιση των κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης για την υποστήριξη της ιδεολογικής βάσης πάνω στην οποία δομήθηκε το πρόγραμμα στον τρούλο. Στην κατεύθυνση αυτή αρκετά στοιχεία φανερώνονται στην επιγραφή που υπάρχει στην βάση του τυμπάνου του τρούλου, που σώζεται σε μεγάλο βαθμό. Αποτελείται από τέσσερις αυτόνομες φράσεις, που η κάθε μία παραπέμπει σε διαφορετική ζώνη διακόσμησης. Ξεκινά από την ανατολική πλευρά ως εξής: .....ΑΡΧΑΓΓΕΛΙΚΑΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΩΝ ΤΕΤΡΑΔΑ ΞΕΝΗΝ.....ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ. ΘΕΙΩΝ ΠΡΟΦΗΤΩΝ ΑΚΡΕΦΝ..... ΑΠΛΟΣΤΑΙ ΠΑΣΑΝ ΚΑΛΟΝΗΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ. Τελειώνει με την χρονολογία της διακόσμησης ς λ Λ Θ, που αντιστοιχεί στο έτος 1431, την ίδια δηλαδή χρονολογία η οποία επαναλαμβάνεται και στην επιγραφή του Ιερού Βήματος. Στην ανώτερη ζώνη οι τέσσερις αρχάγγελοι Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ραφαήλ και Ουριήλ εικονίζονται μέσα σε μετάλλια με χαρακτηριστικά αυλικού αριστοκράτη, συνοδευόμενοι από τέσσερα εξαπτέρυγα και αντίστοιχους τροχούς και υποστηρίζουν το πρόσωπο του Χριστού Παντοκράτορα, ένα σχήμα που έρχεται πολύ κοντά στην εικονογραφία της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η ΝΓ΄ ομιλία του Γρηγορίου Παλαμά³⁸ που είναι αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου³⁹ παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ως προς την γλώσσα από την οποία πιστεύουμε ότι άντλησε λέξεις ο ζωγράφος σύμφωνα με την επιθυμία του κτήτορα και του πνευματικού του συμβούλου. Στη συγκεκριμένη ομιλία όλα τα γεγονότα ανάγονται σε επίπεδο μιας ουράνιας πραγματικότητας, «Ὡσπερ γὰρ βουληθεὶς ὁ Θεὸς εἰκόνα στήσασθαι παντὸς καλοῦ καὶ τὴν ἑαυτοῦ περὶ ταῦτα δύναμιν καθαρῶς ἐνδείξασθαι καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις, ὄρατῶν καὶ ἀοράτων κοινὸν ὑποστήσας κόσμον, μᾶλλον δὲ θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων ἀπασῶν χαρίτων κοινὸν ὑποδείξας κρᾶμα καὶ καλλονὴν ὑπερτέραν ἀμφοτέρους ἐπικοσμοῦσαν τοὺς κόσμους, οὕτω ταύτην οὕτω παγκάλην ὄντως ἐξεργάσατο πάντα συνελών, οἷς πάντα διελὼν ἐκόσμησε, τρόπον τῆς αὐτῶ διαφερούσης μόνῃ δημιουργικῆς δυνάμεως ἡμῖν ἐπιδεικνὺς ἐξάσιον καὶ ὄντως προσήκοντα τῇ τοῦ φωτὸς μητρὶ». Η Θεοτόκος σύμφωνα με τον Παλαμά είναι το μεθόριο μεταξύ κτιστής και ἀκτιστής φύσης και μέσω αυτής και αυτού που γεννήθηκε απ αυτή μπορεί να ἔλθει κάποιος προς τον Θεό, «Ὁδοῦν αὕτη μόνη μεθόριον ἐστὶ κτιστῆς καὶ ἀκτίστου φύσεως, καὶ οὐδεὶς ἂν ἔλθοι πρὸς Θεόν, εἰ μὴ δι' αὐτῆς τε καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς τεχθέντος μεσίτου· καὶ οὐδὲν ἂν ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν δωρημάτων, εἰμὴ διὰ ταύτης, γένοιτο καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις». Είναι το θέμα των προφητών, η αρχή των αποστόλων, το εδραίωμα των μαρτύρων, η κρηπίδα των διδασκάλων και κάθε αγία κορυφή και τελείωση, «Αὕτη καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς αἰτία, καὶ τῶν μετ' αὐτὴν προστάτις, καὶ τῶν αἰωνίων πρόξενος· αὕτη τῶν προφητῶν ὑπόθεσις, τῶν Ἀποστόλων ἀρχή, τῶν μαρτύρων ἐδραίωμα, τῶν διδασκάλων κρηπίς· αὕτη τῶν ἐπὶ γῆς ἢ δόξα, τῶν κατ' οὐρανὸν ἢ τερπνότης, τὸ πάσης τῆς κτίσεως ἐγκαλλώπισμα· αὕτη καταρχὴ καὶ πηγὴ καὶ ρίζα τῶν ἀπορρήτων ἀγαθῶν· αὕτη παντὸς ἀγίου κορυφὴ καὶ τελείωσις». Στο κείμενο περιγράφονται οι

macedonienne (867-1056), Byzantion 57, 1987, 460-467.

³⁸ Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, *Εἰς τα Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*, Ε.Π.Ε. τ. 9, 11, Θεσσαλονίκη 1985, 1986 (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια, Π.Κ. Χρήστου).

³⁹ Θυμίζουμε ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στα Εισόδια της Θεοτόκου.

τετράδες των εικονιζόμενων έτσι όπως τις βλέπουμε να ζωντανεύουν ως εικόνες στον τρούλο και το ίδιο και ορισμένες σπάνιες λέξεις στην επιγραφή όπως καλλονή ή ακραιφνεστάτη και όχημα του Λόγου. Πρέπει εδώ να ειπωθεί ότι η δογματική διδασκαλία για την Παναγία διατυπώθηκε σε άμεση σχέση πάντα με τον Λόγο. Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στο συγκεκριμένο έργο τόνισε την σπουδαιότητα του προσώπου της Θεοτόκου, την παρουσίασε ως ησυχάστρια μέσα στα Άγια των Αγίων και την πρόβαλε ως πρότυπο πνευματικής τελείωσης.

Ένα άλλο στοιχείο το οποίο κάνει αισθητή την παρουσία του σε αρκετές παραστάσεις του ναού και υπαινίσσεται την επιρροή του Παλαμικού έργου είναι το φώς. Πίσω από τον Λουκά και τον Μάρκο το φώς εμφανίζεται με την μορφή του ήλιου και των ακτινών του και την πολυδύναμη ενέργεια του τριαδικού Θεού. Για τον Γρηγόριο Παλαμά, ο Χριστός είναι άλλος ήλιος, που έχει την ίδια δύναμη και χάρη, ενέργεια και λαμπρότητα σαν μια σύγκραση φωτός σε τρεις ήλιους ⁴⁰. Η προτομή του παντοκράτορα στον θόλο εγγράφεται σε μέταλλιο, το οποίο δεν περιβάλλεται όπως συνήθως με ταινία αλλά με μια ζώνη μικρών ημικυκλίων διαφορετικής χρωματικής τονικότητας, που τη μετατρέπουν σε λαμπρό άστρο και προσδίδουν στη δομή της όλης σύνθεσης μια δυναμικότητα. Δημιουργείται δηλαδή η αίσθηση ότι ο Παντοκράτορας εκπέμπει το φώς από το κέντρο του φωτεινού διαστήματος του οποίου είναι ο κύριος.

Ακτινωτό φώς στον ίδιο ναό εμφανίζεται και στην παράσταση της *Μεταμόρφωσης*, από την δόξα της οποίας εκπέμπονται ακτίνες, θυμίζοντας το φώς της Μεταμόρφωσης του Παρισινού κώδικα 1242 ⁴¹, ενώ στην *Προσευχή* και στον *Θρήνο* αντίστοιχα έχει χαρακτήρα δέσμης όπως στους ευαγγελιστές. Η λευκογάλανη δόξα με τα αστεροειδή σχήματα εφαρμόζεται και στην παράσταση της Περιβλέπτου του Μυστρά ⁴². Αξίζει να τονίσουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο το κείμενο επηρέασε το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου, όπου συνοψίζεται η κοσμολογική και κοινωνική ιδεολογία της ορθόδοξης αυτοκρατορίας, είναι έμμεσος και ενώ η μορφή της Θεοτόκου απουσιάζει ως σκηνή του Λόγου είναι πανταχού παρούσα.

Иоаннис Сиссиу

(Завод за Заштиту Споменика Касторије)

СЛИКАРСТВО КУПОЛЕ У БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ У ЗЕВГОСТАЦИОН

Писци еванђеља насликани су на пантангифима, Марко је на југозападу, Лука на северозападу, Матеј на североистоку а Јован на југоистоку је оштечен. Сва четворица еванђелиста приказана су у унутрашњости одаја и у току рада на својим списима. Јованова фигура је доста оштећена. Непосредно код глава светих отаца, испред или

⁴⁰ Γρηγορίου του Παλαμά, *Συγγράμματα Β', Πραγματείαи και Επιστολαί γραφείσαι κατά τα έτη 1340-1346* (εκδ. Γ. Μαντζαρίδης-Ν. Ματσούκας-Β. Ψευτογκάς – πρόλογος Π. Χρήστου), Θεσσαλονίκη 1966, 192.

⁴¹ E. Voordeckers, *Examen codicologique du Codex Par.gr.1242*, Scriptorium 21, 1967, 288-294. Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 288.

⁴² Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, Αθήνα 1981, 73, εικ. 50.

иза, лете или стоје крилате персонификације мудрости, које рукама спроводе зраке са неба до глава ових светитеља. Приказане су као крилате девојке у хаљинама кратких рукава и са двоструким, кватраним и ромбоидним, нимбовима. У овим фигурама једва се распознају некадашње античке музе, извори надахнућа писаца, што им је несумњиво иконографско порекло. Средњовековно поимање муза одаје, односа са писцима, какав се у овим временима још могао видети, на пример у Одигитрији у Пећи, и поготово у рукописима као Радослављево јеванђеље. Својим женским изгледом и посредничком улогом, ове персонификације пре обележавају посвећеност простора и догађаја. Иза Луке и испред Марка, насликан је светлосни сегмент из кога излазе зраци. На површинама између источних и западних пандантифа насликани су св. Убрус и св. Керамида а између северних и јужних Логос и вероватно Божија рука.

Пантократор је приказан допојасно како благосиља. Сигниран је као Христ Пантократор. Христово попрсе је на уобичајеној плавој позадини унутар круга обележен полукружних сегмента. Непосредно испод Пантократора насликана су четири арханђела у медаљонима и поред њих шестокрили Серафими и летећи точкови. У основи шеме куполне слике Христа окруженог анђелима у идејном и иконографском виду стоји наслеђе старохришћанског доба. Фунерарни споменици те епохе садржали су, на сводовима, приказе Христа или крста, док су четворица главних анђела, арханђели Михаилу, Гаврило, Рафаило и Урило, као пратња и као посредници размештени у угловима.

Патријарси Старог Завета слика су Христове свештеничке службе, јер је и Христ означаван као свештеник по реду Мелхиседекову. Истовремено, овим фигурама додатни смисао одређују атрибути које носе у рукама или су исписани на свицима. Они упућују и на Богородицу. Има их четири пара. На истоку су Данило и Мојсије. Пророк Данило у краткој хаљини и са такозваном фригијском капом на глави држи свитак са текстом (Δανιήλ, 7:2, 9), «ἐν ὧ Δανιήλ, ἐθεώρουεν ἕως ὅτου οἱ θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαῖς ἡμερῶν ἐκάθητο». Мојсије пред собом држи вазу и свитак са текстом (Ἐξοδος, 33:12) «Καὶ εἶπε Μωϋσῆς πρὸς Κύριον· ἰδοὺ σύ μοι λέγεις· ἀνάγαγε». Следе исто на истоку Илија и Елисеј. Своје место у живопису купола пророк Илија има почев од X или раног XI века а текст који носи пише: (Βασιλειών γ', 18:36), «καὶ ἀνεβόησεν Ἡλιοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶπε». Уз Илију је по обичају, насликан пророк Јелисеј, са поруком која представља уобичајени дијалог ове двојце пророка: (Βασιλειών δ', 2:2), «καὶ εἶπεν Ἡλιοῦ πρὸς Ἐλισαίη· ζῆ Κύριος καὶ ζῆ ἡ ψυχὴ σου, εἰ ἐγκαταλείψω σε». На западу постављене су фигуре Давида и Соломона. И овде су представе Давида и Соломона, чеони декор слика које, непосредно испод њих, славе Богородицу. Давид, предак и пророк, седе коврцаве косе и браде, носи на свитку текст Псалма 103, који се чита у недењу после Божића (ψαλμ. 103: 24) «ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε· πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας». Пророк Соломон, млад, смеће косе, држи свитак са чувеним цитатом из старозаветних Прича Соломонових, (Παροιμίαι Σολομώντος 9:1), «Ἡ σοφία ἀποδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον καὶ ὑπῆρξε στύλους ἐπτά». Текст најављује Марију као храм и боравиште Божје премудрости и чита се као паримија вечерњих служби на празнике Рођења Богородице, Благовести и Успења. Последњи пар су Јеремија и Исаија. Јеремија држи свитак са текстом, (Ἠσαίας 9:6), «ὅτι παιδίον ἐγενήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὤμου αὐτοῦ». Текст се тумачи као префигурација оваплоћења и чита се на празник Рођења Христовог. Пророк Исаија на свитку има цитат не из његове књиге, али из књиге Варуха, (Βαρούχ 3:36), «ὁὗτος ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὗ λογισθήσεται ἕτερος πρὸς αὐτόν».

Εικ. 1. Χριστός Παντοκράτωρ
Сл. 1 Христ Пантократор

Εικ. 2. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος
Сл. 2 Еванђелиста Матеј

Εικ. 3. Ο ευαγγελιστής Μάρκος
Сл. 3 Еванђелиста Марко

Εικ. 4. Ο ευαγγελιστής Λουκάς
Сл. 4 Еванђелиста Лука

Εικ. 5. Προφήτες, Δανιήλ και Μωϋσής
Сл. 5 Пророци Данило и Мојсије

Εικ. 6. Προφήτες, Ηλίας και
Ελισαίος

Сл. 6 Пророци Илија и
Елисеј

Εικ. 7. Προφήτες Δαβίδ και Σολομών

Сл. 7 Пророци Давид и Соломон

Εικ. 8. Προφήτες Ησαΐας και Ιερεμίας

Сл. 8 Пророци Исаија и Јеремија